Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде балаларды интеллектуал раўажландырыўдың нәтийжелилиги

Қ.Д.Тлеумбетова, пс.и.к., Ажинияз атындағы НМПИ,
Мектепке шекемги тәлим кафедрасы үлкен-оқытыўшысы

Таянч сўзлар: мактабгача ёш, интеллект, ривожланиш, психик ривожланиш, машғулот, мантиқий фикрлаш.

Key words: pre-school age, intellect, development, psuchological development, lesson, logical thinking.

Ключевые слова: дошкольный возраст, интеллект, развитие, психологическое развитие, занятие, логическое мышление.

Бүгинги күнде мектепке шекемги билимлендириў процессинде балаға инсаныйлық принциплер тийкарында тәлим-тәрбия бериў - әҳмийетли ўазыйпалардың бири есапланады. Оның тийкарын балаларды ҳәр тәреплеме раўажландырыў, олардың өзине тән өзгешелиги, жеке сыпатларын ҳәм интеллектуал имканиятларын жүзеге шығарыў, тәрбияшы менен тәрбияланыўшылар арасында тығыз қарым-қатнасларды қәлиплестириў дәўир талабы болып табылады.

Сол себепли Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2015 жыл 5-декабрьдеги Өзбекистан Республикасы Конститутциясың қабыл қылынғанына 23 жыл толыўы мүнәсийбети менен өткерилген жыйналыста 2016 жылды "Саламат ана ҳәм бала жылы" деп жәрияланыўы, бул мәмлекетимизде физикалық жақтан саламат, руўҳый жетик, ҳәр тәреплеме раўажланған, еркин пикирлей алатуғын, интеллектуал билим дәрежесине, терең билим ҳәм заманагөй дүнья қарасқа ийе, Ўатанымыздың тәғдири ҳәм келешеги ушын жуўапкершиликти өз мойнына алыўға қәдир болған жас әўләдты тәрбиялап камалға жеткериў ўазыйпасын избе-изликте даўам еттириў ушын анық мақсетке қаратылған кең көлемдеги комплексли ис-иләжларын әмелге асырыў, мәмлекет ҳәм жәмийеттиң барлық күш ҳәм имканиятларын усы жолда жумсаў мақсетине қаратылады.

Бундай ўазыйпаларды орынлаў ушын биринши нәўбетте, тәрбияшылардың қәнигелигин асырыў ҳәм педагогикалық процесстиң сыпатын жақсылаў талап етиледи. Бүгинги күнге келип мектепке шекемги билимлендириў процессинде инновациялық усыллардың кең әмелге асырылыўы балаларды ҳәр тәреплеме қоллап-қуўатлаў арқалы, олардың интеллектуал пикирлеўин раўажландырыў ушын тийкар жаратпақта. Жаңаша жантасыўдың өзине тән педагогикалық өзгешелиги соннан ибарат, ол балаларда дәслепки көнликпе ҳәм түсиниклерди қәлиплестириў тийкарында олардың санасын, ойлаў процессиниң еледе раўажланыўына хызмет қылады.

Интеллектуал раўажланыў ҳаққында сөз етер екенбиз, биз алдын усы сөздиң мәнисине итибар беретуғын болсақ, өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде «Интеллект» - (латынша intellectus - ақыл, қабыл етиў, ойлаў) Адамның пикирлеў қәбилиети, ақылый раўажланғанлық дәрежеси- деп көрсетилген. «Интеллектуал» болса, (латынша intellectus – ақыл, қабыл етиў, билиў; түсиниў). Руўҳый зәрүрликлер менен жасаўшы ямаса ақылый искерликтиң ең жоқары ҳәм қурамалы түрлери менен шуғылланыўшы шахс[1:126] -деп келтириледи.

Өзбекистан Миллий энциклопедиясында бул түсиник және де кеңейттирилип берилген: Интеллект (латынша intellectus – билиў, түсиниў, қабыл етиў) – инсанның ақлый қәбилиети; турмысы, дөгерек-әтирaптағы орталықты санасында сәўлелендириўи ямаса өзгерттириўи, пикирлеў, оқып-үйрениў, дүньяны билиў ҳәм социаллық тәжирийбени қабыл қылыў қәбилиети; ўақыя ҳәм ҳәдийселерди алдыннан көре алыў уқыплылығы. Интеллект қурамына қабыл етиў, есте сақлаў, пикир жүритиў, сөйлеў ҳ.т.б. психикалық процесслер киреди. Интеллекттиң раўажланыўы туўма талант, мийдиң имканиятлары, актив искерлик, турмыс тәжрийбеси киби социаллық фактоларға байланыслы. Интеллект дәрежеси инсан хызметиниң нәтийжелерине, сондай-ақ, психологиялық тестлерге қарап та белгиленеди, деп түсиник берилген [2:179].

Демек, мектепке қәдем қойып атырған бүгинги күнниң баласынан анық билим, пикирлеў көнликпеси, жаңа билимлерди ийелеўге таярлығы, объектив дүньяға бейимлесиў көнликпеси, ўақыя ҳәм ҳәдийселерди еркин түрде анализ қылыўы менен бир қатарда оның мектепте билим алыўға жеке ерки, руўҳыяты, интеллектуал ҳәм социал-психологиялық тәрептен таярлығын талап етиледи.

Мектепте билим алыўда интеллектуал таярлық: пикирлеў, салыстырыў, улыўмаластырыў, оларды топараларға бөлиў, жуўмақ шығарыў процесслериниң раўажланыўы менен байланыслы. Баланың интеллектуал таярлық дәрежесин анықлаў ушын психикалық процесстиң ажыралмас бөлеги болған есте сақлаў процессин тексериўден баслаў мүмкин. Мысалға,

Механикалық есте сақлаўды тексериў ушын – апиўайы 10 сөз (алма, китап, қәлем, терек, суў, айна, жаўын, машина, самолёт, топ) айтылады ҳәм баладан бул сөзлерди қайталаўы, белгили ўақыт өткеннен кейин бул сөзлерди және бир мәрте қайталаўын усыныс етиледи.

Көрип есте-сақлаўының раўажланғанлық дәрежесин үйрениў ушын, көргенлерин ядында сақлаўы ҳәм оны сөз арқалы ямаса әмелде қоллай алыўы, сүўретлер жәрдеминде сөзлерди еслеп қалыўы ўазыйпасы бериледи: бала ҳәр бир сөз ямаса ҳәрекетке өзи

түсинетуғын сүўретти салыўы керек болады ҳәм 1-1,5 сааттан кейин сызған сүўретлерин қолына алып, ҳәр бир сүўрет қайсы сөз ушын сызылғанын еслейди.

Логикалық ойлаўдың раўажланыўы дәрежесин аныќлаў ушын кең тарқалған «Сүўретлер тийкарында гүрриңлер дузиў» методикасынан пайдаланыў мүмкин. Баланың алдына сюжетли (яғный бир ўақыяға арналған) бир неше бөлеклерден ибарат сүўретлер тәртипсиз жайып қойылады. Бала сүўретлерди дыққат пенен көрип, ўақыяның қандай раўажланатуғынлығын айтып бериўи керек. Демек, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллекти ҳәм логикалық ойлаў процесси бул бир-бирине тығыз байланысқан процесс болып табылады.

Сонлықтанда, баланың интеллектуал раўажланыўы ушын раўажландырыўшы орталықты жүзеге келтириў тийкарында ҳәм руўхый, ҳәм физикалық жақтан жетилискен әўләдты тәрбиялаў жәмийетлик турмыстағы барлық тараўлардың жоқары дәрежеде раўажланыўына алып келеди. Мине усындай раўажландырыўшы орталықты жүзеге келтириў ушын ең дәслеп баланың руўхый жағдайы, интеллектуал дәрежеси ҳәм имканиятларын дурыс баҳалай алыў үлкен әҳмийетке ийе.

Бүгинги күнге келип, мектепке шекемги билимлендириў процессин раўажландырыўға бағдарланған методикалық исленбелердиң түрлери көбейе баслады. Бунын нәтийжесинде болса мектепке шекемги билимлендириў процессин раўажландырыўшы тәлим теориясы ен жайдырыла баслады. Усы теориялар ишинде төмендеги бағдарлар биринши дәрежели әҳмийетке ийе бола баслады:

- билимлендириўдиң креативлиги ҳәм көп функциялылыққа таянған ҳалда зейинли ҳәм уқыплы балаларды жүзеге шығарыў;

- балаларды тәрбиялаўға бағдарланған орталықты жүзеге шығарыў нәтийжесинде оны шахс сыпатында қәлиплесиўине имкан жаратыў;

- балалардың интеллектуал пикирлеўин асырыўға көмеклесетуғын педагогикалық ҳәм психологиялық орталықты жаратыў;

- мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде балалардың интеллектуал уқыплылығын раўажландырыў имканиятларын асырыў ҳ.т.б.

Демек, баланың физикалық тәрептен раўажланыўы сыяқлы ақлый интеллектуал раўажланыўы да оның жас дәўирлери менен байланыслы болады. Буған мысал ретинде Швейцариялы психолог Ж.Пиаже баланың ақылына ҳәм қабыл етиўине тән болған өзгешеликлерине қарай [3]:

1) сенсомотор интеллекти (0-2 жасқа шекем);

2) операциялардан алдын ойлаў дәўири (2-7 жасқа шекем);

3) анық операциялар дәуири (7-12 жасқа шекем);

4) расмий операциялар дәуири деп ажыратады.

Ж.Пиаже балалардың интеллектуал раўажланыўын олардың биологиялық раўажланыў дәуирлерине қарай олардың психикалық процесслериниң раўажланыў өзгешеликлерин дәлиллеген болса, белгили рус психологи Л.С.Выготский өзиниң «Мәдений-тарийхый концепциясы»нда: «... Раўажланыўдың ең жақын зонасы — баланың раўажланыўының ҳәзирги ўақыттағы дәрежеси менен келешекте ерисиўи мүмкин болған салыстырмалы дәрежеси ортасындағы ўақтыншалық аралықтан ибарат. Бул зонаға жетилиспеген, бирақ жетилисиўи процессиндеги функциялар киреди. Баланың актуал раўажланыў дәрежеси оның бүгинги күндеги раўажланыў дәрежесин, баланың раўажланыўының ең жақын зонасы ертенги күнде бала өзиниң раўажланыўына ерисиўи мүмкин болған раўажланыў дәрежесин көрсетеди. Раўажланыўдың ең жақын зонасын бала үлкенлер жәрдеми менен орынлай алатуғын тапсырмалар дәрежесин белгилейди. Егер бала өзи ушын қыйын болған жағдайды үлкен адам жәрдеминде орынлай алса, бул тапсырма баланың раўажланыўының ең жақын зонасына жайласқан болады» [4] - деп келтирип өтеди.

Л.С.Выготскийдиң пикиринше, психикалық процеслердиң раўажланыўын ҳәрекетке келтириўши күш – бул тәлим. Тәлим психикалық раўажланыўды өзиниң изинен тартады ҳәм оны тезлестиреди – деп келтиреди.

Демек, баланың психологиялық жақтан раўажланыўында тәлим ҳәм тәрбияның роли бир-бири менен тығыз байланысқан. Л.С. Выготский «...тәлим - тәрбияны жетелейди!» - деген пикирди билдиреди.

Сонлықтанда, балалық дәуириниң ҳәр бир басқышында оның өзине тән нызамлықларын билген ҳалда олардың ақлый, интеллектуал ҳәм логикалық пикирлеў қәбилиетлерин раўажландырыўға бағдарланған тәлим-тәрбия бериў мақсетке муўапық болады.

Мысалы, ерте балалық дәуириниң дәслепки басқышларында, балада биринши ойлаў операциялары жүзеге келеди, олар интеллектуал тәрептен раўажлана баслайды. Бунда бала қандай да бир предметти алыўға ҳәрекет етип, соңынан оны изертлеп көриўи мүмкин. Бул дәуирде олардың ойлаў процесси, тийкарынан, көргизбели- образлы болып, ол әтирап-дөгеректеги түрли буйымлардың бир-бири менен байланысын үйрениўге хызмет қылады.

Мектепке шекемги жастағы балалардың зәрүрликлери ҳәм қызығыўлары тез артып барады. Бул болса өз гезегинде олардың кеңирек шеңберге шығыўға мүтәжлиги, қарым-қатнасқа кирисиўи, өзин аңлаўы, ойын арқалы өз зәрүрликлерин қандыра алыўы, яғный

балалар сюжетли-ролли ойынларда адамлар арасындағы қарым-қатнасты сәўлелендирип, өзлериниң бар укыплылықларын көрсетиўге ҳәрекет етеди. Бул зәрүрликлер болса, баланың интеллектуал раўажланыўына түртки болатуғын тийкарғы факторлардың бири болып есапланады.

Ҳәммемизге белгили, баланың жасы үлкейген сайын, еркин ҳәрекетленип, оның әтираптағы нәрсе ҳәм ҳәдийселерге де дүнья қарасы кеңейип барады.

Мектепке шекемги билимлендириў процессинде балалардың интеллектуал раўажланыўына сүўретлеў искерлиги де үлкен әҳмийетке ийе. Баланың сызған сүўретине қарай отырып, оның әтирап-дөгеректи қандай қабыл етиўи, есте сақлаўы, көз алдына келтириўи ҳәм ойлаў өзгешеликерине баҳа бериўге болады. Балалардың сызған сүўретлери олардың ишки сезимлерин, руўҳый жағдайын, арманын ҳәм зәрүрликлерин сәўлелендиреди.

Демек, мектепке шекемги жастағы балалар өзлери ушын әҳмийетли болған, оларда күшли тәсирлениўлер қалдырған ҳәм қызықтырған нәрселерин жақсы еслеринде сақлап қалады. Бул дәўирде түрли сораўлардың көбейиўи ҳәм қызығыўшлығының артыўы, олардың ойлаў процессиниң раўажланып атырғанлығынан дерек береди. Бала өзиниң берген сораўларына жууап ала алмаса, ямаса үлкенлер олардың сораўларына итибар бермесе, олардың қызығыўшылықлары сөне баслайды.

Жуўмақластырып айтқанымызда, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллектуал раўажланыўы төмендегише көриниске ийе болады:

- Интеллектуал раўажланыўдың дәслепки әҳмийетли дәўири – бул 3-4 жас аралығында әмелге асады, яғный бул дәўирде бала өз-өзин аңлап дөгерек әтирап пенен қарым-қатнасқа кирисе баслайды;

- Екинши баскыш 4-5 жас аралығында болып өтеди. Бул дәўирде бала әдеп-икрам номаларын ийелей баслайды ҳәм өз-өзин басқарыў көнликпесине ийе болады;

- Интеллектуал раўажланыўдың үшинши басқышы болса балаларда жеке дөретиўшилик өзгешеликлериниң қәлиплесиўи болып табылады.

Демек, интеллектуал раўажланыўдың әхмийетли белгилеринен бири – оның ақлый раўажланыў көрсеткишлери менен билим дәрежеси болып табылады. Көбинше ақлый таярлық дегенимизде, баланың белгили дүнья қарасы, жанлы ҳәм жансыз тәбият ҳаққында түсиниги, инсанлар ҳәм олардың мийнетлери ҳаққындағы билимлери түсиниледи. Бул билимлер баланың мектепке билим алыўы ушын тийкар болады. Бирақ баланың көп сөйлегени, белгили ҳәрекетлерди орынлай алыў уқыбы оның мектепке ақлый таярлығы дәрежесиниң көрсеткиши бола алмайды. Мектепте билим алыў-

баланың салыстырыўы, анализ-синтез кылыўы, улыўмаластыра алыўы, жуўмақ шығара алыўы, сондай-ақ билиў процесслериниң жетерли дәрежеде раўажланғанлығын талап етилди.

Сонлықтанда, балалардың интеллектуал раўажланыўы тәрбияшылар ҳәм ата-аналар тәрепинен дурыс баҳаланыўы ҳәм белгилениўи керек. Тәрбияшы ҳәр дайым баланың интеллектуал раўажланыўы ушын зәрүр дәрежеде жәрдем көрсетиўи керек. Бунын ушын мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери тәрбияланыўшыларын ҳәр тәреплеме педагогикалық қоллап-қуўатлаў арқалы оларды интеллектуал раўажландырыў процессиниң мазмуны, баскышлары, техникасы ҳәм методларын таңлаў - бул теориялық ҳәм әмелий тәрептен тийкарланған ҳалда раўажланыўдың нәтийжелилигин анықлаўдан ибарат болады.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2010 й.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2005й.
3. www. psihologu.ru. Учение Ж.Пиаже об интеллектуальном развитии ребенка
4. www. psychologos.ru: Культурно-историческая теория Л.С.Выготского.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг интеллектуал ривожланиш хусусиятлари ва даражалари, мактабгача таълим муассасаларидаги машғулотларда болаларнинг ақлий, интеллектуал ва мантиқий фикирлаш қобилиятларини ривожлантириш натижалилиги ҳақида ёзилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются особенности и степени интеллектуального развития детей дошкольного возраста, результативность способностей развития умственного, интеллектуального и логического мышления детей на занятиях в дошкольных учреждениях.

SUMMARY

The article is about the peculiarities and levels of intellectual development of pre-school children, the results of children’s development of mental, intellectual and logical thinking skills in pre-school classes.